

Hülya Adak

**“Ötekileştiremediğimiz *kendimizin* keşfi”:
Yirminci Yüzyıl Otobiyografik Anlatıları ve Ermeni Tehciri**

Mütareke dönemi “milli derdimiz”

Halide Edib Adıvar’ın *Ateşten Gömlek*’inde, Kurtuluş Savaşı anılarını kaydeden Peyami, Mütarekeden sonraki günlerde “milli derdimizin” en büyük devasının propaganda yapmak olduğunu iddia eder. Buna yalnız Peyami değil, “Babıali’nin köhne daireleri, hatta şehzadeler ve Padişah bile inanmış, İttihatçı, İtilafçı bütün bir millet propagandaya atılmıştı” (15). Peyami titreyerek “[d]ünyanın bütün insanlığının birdenbire alnımıza kötü, karanlık bir damga” yapıştırdığını, “Ermeni kıtalinini yapan ve medeniyet düşmanı Almanlarla teşrik-i mesai eden medeniyet düşmanları”nın *bizler* olduğunu okuyuculara hatırlatır. “Zalim, barbar ve insaniyetin ortadan kaldırması lazım gelen insanlar” olarak telakki edilen *biz* kendini savunmalıdır (15). O dönem salonlarda, Darülfünun’da, Türk Ocağı’nda herkesin inandığı şey şudur: “Zalim olmadığımızı, söylenen şeylerin yalan olduğunu ispat eder etmez, Avrupa hakkımızı teslim edecekti” (16). Fakat Peyami bütün bu çabaları “çocuksu” ve “gülünç” olarak nitelendirir ve sonradan anlar ki, “bunları aslında başkaları için değil, kendimiz için yaptık. Kendi içimizden kaydık. Yoksa Fransızca, İngilizce neşriyat, değil Avrupa’da, İstanbul’da bile lehimizde olursa” yayınlanamıyordu (17). “Kendi kendimize yüzümüze hata, cinayet diye attıkları şeylerin daha fenalarını onların yapmış olduklarını söyledikten sonra, güya bütün dünya dediğimizi işitmiş ve bize hak vermiş gibi sakin ayrılıyorduk. Davamızın, hakkımızın kuvvetini hissettikçe bunu herkes anladı gibi hissediyorduk” (17). Ve sonra ekler: “Belki bu deruni çocuk propagandasının en güzel yeri burasıdır. Çünkü İstiklal Harbi’nde çektiklerimizi çekmek ihtiyari bir şahadete atılmak için en evvel kendimiz kendimize inanmaya muhtaçtık” (17).

“Ben” öznesinin “ulus”la örtüşmesi

1980'lere kadar, geç dönem Osmanlı İmparatorluğu'nda ve Türkiye'de otobiyografik anlatı, yani yazar ve okuyucu arasında anlatının, “ben” öznesi üzerinden yazarın hayat hikayesini anlatırken, hakikati temsil ettiği varsayımı üzerine kurulu metinler¹, bireysel ve özel hayat hikayelerini konu etmekten çok siyasi sorunları dile getirmek için kullanılır. Bu türü en çok kullanan, ya da istismar edenlerin, yani devlet adamları ve askeri bürokratların elinde otobiyografi, “ben”in etnik olarak türdeş bir ulusu ya da “kendimiz”i temsil eden “biz” öznesiyle ne kadar içiçe geçtiğini, “ben” öznesinin ulus için fedakarlıklarını, ulusun gelişiminde “ben”in önemini anlatma sanatına dönüşmüştür². Ermeni meselesi bağlamında incelendiğinde, *Ateşten Gömlek*'te Peyami'nin bahsettiği “kendi kendimizi inandırma” misyonu, bu otobiyografilerin ontolojisini belirler.

İttihatçılar, genellikle mütarekeden sonra, Malta'da sürgünde ya da yurtdışında anı türünde yazdıkları eserlerde, kendi hayat hikayelerini anlatmaktansa, “Ermeni sorunu” üzerinde yoğunlaşır, otobiyografik anlatıyı kendi masumiyetlerini kanıtlamak için, “kendi kendimizi inandırmak” için bir savunma mekanizması olarak kullanırlar. Kısa bir doğum bölümüyle başlayan otobiyografik anlatıların hemen hemen tümü Ermeni sorununa adanır. En iyi örneklerden biri ünlü devlet adamı, yazar ve gazeteci Hüseyin Nazım Paşa'nın (1854-1927) otobiyografisidir: *Hatıralarım* başlıklı otobiyografinin altbaşlığı “Ermeni olaylarının içyüzü”dür.

İttihatçı otobiyografilerinin çoğunun ortak paydası edilgenlik halidir. Bu “Ünlü Adamların Hayatları” tarzı otobiyografilere³, yani olay akışının, ulusların gelişiminin erkek benliğinin başarıları üzerinden anlatıldığı metinlere tezat oluşturmaktadır. Tabii

¹ Yapısalcı otobiyografi teorilerinden beslenen bu tanımın varsayımı otobiyografinin “non-fiction” olma özelliği, yani kurgu bir metin olmadığıdır. Yapısalcı otobiyografi tanımları için bkz. Philippe Lejeune, “The Autobiographical Contract”.

² Bu türün en mükemmel örneği Mustafa Kemal'in *Nutuk*'udur. Diğer örnekleri arasında Kazım Karabekir'in *İstiklal Harbimizin Esasları* ve Dr. Rıza Nur'un *Hayat ve Hatıratım* 'ı sayılabilir.

³ Bu tür otobiyografilerin en iyi örnekleri, Jean Jacques Rousseau'nun *Confessions* 'i ve Johann Wolfgang von Goethe'nin *Dichtung und Wahrheit* adlı eserleridir.

buradaki fark, yazıldıkları dönemle de ilgilidir. İstisnai bir metin olan *Enver Paşa'nın Anıları* “Ünlü Adamların Hayatları” tarzı otobiyografilere çok uygundur, zira 1908’de yani Enver Paşa’nın “hürriyet kahramanı” olduğu, Napoleon’a benzetildiği doruk noktasında son bulur. Talat ve Cemal Paşa’ların, Halil Mentеше’nin anıları ise, Birinci Dünya Savaşı’nın sonunda, yenilgiyle ve tehcir meselesiyle yüzleşilmesi gereken bir dönemde yazılmıştır.

Talat Paşa ve engelleyemediği tehcir

Osmanlı Dahiliye Nazırı ve kıtalin koordinatörü Talat Paşa’nın hatıralarını ele alalım. Mondros Mütarekesinden birkaç gün önce gittiği Almanya’da yazdığı bu metnin⁴ hemen hemen tümü tehcirin gerekçelerini açıklama, Ermeni ihtilalcilerini suçlama ve Talat Paşa’yı suçsuz çıkarma amacıyla yazılmıştır⁵. “Esas itibarile askeri bir ihtiyat tedbirinden başka bir şey olmıyan tehcir,” Talat Paşa’nın *engellemesine rağmen* gerçekleşmiş, “vicdansız ve seciyesiz insanların elinde bir facia şeklini almıştır” (75).

Talat Paşa, hatıraları vasıtasıyla, İttihat ve Terakki komitesi idare merkezini ve “bu işle hiçbir alakası olmayan azaları” olduğu gibi, Almanları da aklamaya çalışmıştır⁶ (75). Tehcirden bahsedilen bölümlerde ise edilgenlik hali egemendir. Talat Paşa “idaresizlik ve fenalıklar”dan habersizdir, isyanlarla “münasebeti olmayan bazı Ermeniler’in kıyılmasına mani” olamamıştır, en başından beri umumi karargahta heyeti

⁴ *Talat Paşa'nın Hatıraları* yazıldığı tarihten oldukça geç bir dönemde, 1946’da basılmıştır.

⁵ Talat Paşa da hatıralarını tamamen hakikati bildirmek için yazdığını ifade eder: “Ancak, asırlardan beri devam edegelmiş sinsi bir siyasetin bugün Osmanlı devletine arzu ettiği şekli vermek üzere ileri sürdüğü haksız ithamlara tahammül edemiyeceğimden aşağıdaki izahları mufassal hatıralarıma giriş ve aynı zamanda da haksız ithamlara cevap olarak yazmaya karar verdim... [S]öyliyeceklerimin hepsi hakiki hadisattan ibarettir.” (*Talat Paşa'nın Hatıraları*, 9)

⁶ Talat Paşa, amacının kontrolden çıkan tehcir meselesinin vahşete dönüşmesini gizlemek olmadığını iddia eder. Amacı “[...] sırf bu hadiselerden dolayı bütün hükümeti ve İttihat ve Terakki komitesi idare merkezini ve bu işle hiçbir alakası olmıyan azalarını itham etmenin haksızlık ve keyfi hareket olduğunu söylemek istiyorum. İttihat ve Terakki komitesi azaları Ermenilere karşı yapılan hareketlerden dolayı son derece müteessirdiler ve daima bu hadiseleri önlemek üzere hükümet üzerinde müessir olmaya çalıştılar. Bazı fena fikirli düşman propagandacıları Almanların, Türkleri, Ermenileri ezmek hususunda teşçi ettiklerini söylemek suretiyle Ermeni hadiseleri dolayısıyla Almanyanın şerefine de tecavüz etmişlerdir. Hadiseler ise tamamıyla aksini isbat etmektedir; zira her yeni vaka duyulur duyulmaz Alman hükümeti bu gibi hadiselere son verilmesini tavsiye eden notalar göndermişti. Bu husustaki bütün vesikalar da Babialide bulunmaktadır” (75).

vükelaya arzedilen “Ermeni tehciri” kanununun uygulanmasının aleyhindedir⁷ (63-64).

Tehcirin uygulanmasından bahsederken hemen hemen hiç özne kullanılmaz:

“jandarmalar tamamen, polisler kısmen ordu hizmetine *alınmış* ve yerlerine milisler *konulmuştu*. Tehcirin bu vasıtalarla *yapılması* halinde çok çirkin neticeler elde *edileceğini* biliyordum” (63-4).

Edilgenlik halinin sürekli altının çizildiği bu ortamda özne nerededir? İttihat ve Terakki üyeleri tehcirin şiddete dönüşmesinin aleyhindedir, bazıları tehcire bile karşı çıkarlar. Peki bu işin sorumlusu kimdir? Talat Paşa’ya göre, tehcirden ordu sorumludur. İsyan eden halka karşı savaş esnasında örfi idare ilan edildiğinden, sivil idareyi de insiyatifi altında tutan *ordu*, tehciri *Talat Paşa’nın direnişine rağmen* isyan bölgelerinde, öncelikle Erzurum’da başlatır (65). Bu olayın akabinde isyanlar yaygınlaşır (Zeytun, Bitlis, Van, Şatak, Kırmuş, Urfa), Ermeniler vergi ödemekten kaçınıyor ve asker toplanması hususunda verilen emirlere de muhalefet ederler. Bu “umumi isyan” üzerine ordu idaresi tehciri her yerde tatbika başlatır (73).

Talat Paşa, tehcirde Ermenilerin zulüm gördüğünü kabul etse de ölü sayılarının iki tarafta da eşit olduğunu, her iki tarafta da altı yüz biner ölü olduğunu iddia eder (75). Doğu vilayetlerindeki müslümanlar ise ya Rus işgali sırasında (Van, Bitlis, Muş ve Erzurum işgali), ya da Erzincan’dan Erzurum’a çekilen Ermeni çeteleri yüzünden hicret etmiş ve ölmüştür (84).

Yazarın güvenilirliğinin ön planda olduğu bir tür olan otobiyografiyi kullanırken, Talat Paşa, kendi güvenilirliğinin sorgulandığı bir dönemde, Ermeni tehcirini ve kıtali savunmak için tüm argümanlarını belgelerle veya başkalarının, sözümona daha yetkili kişilerin ağzından aktarır.

Ermenileri suçlu göstermek için kullanılan belgeler kısmında, “Ermenilerin içyüzünü gösteren tarihi vesikalar,” “Ermeniler düşmanlarımıza nasıl alet oldular?”,

⁷ “Binaenaleyh istikbali düşünerek, bu kanunun tatbik edilmemesinde ısrar ettim ve meriyete girmesini de geciktirmeye muvaffak oldum” (63-4).

“Kanuni durumdan gayri kanuni duruma geçiş” gibi başlıklar altında, Taşnaksütyun ve Hınçak komitelerine ait gizli belgeler buluruz. Bu belgelere göre Ermeniler, İttihat ve Terakki’den ve II. Meşrutiyet’ten azınlık hakları namına medet ummuşlar fakat Osmanlı Ermenileri için Meşrutiyet herhangi bir yenilik getirmediği gibi, İttihat ve Terakki de tam bir baskı rejimi olmuştur. Belgelerde ileri sürölen çözüm ise “artık meşru vasıtaların kullanılmaması lazım geldiği”dir, yani gayrimeşru yollar vasıtasıyla müstakil bir Ermenistan kurulmalıdır. Talat Paşa’ya göre bu belgeler Ermenilerin ne kadar nankör olduklarını kanıtlar, hatta “tarih bu çeşit nankörlüğün bir eşini kaydetmemiştir” (58). İşte bu nankörlükten dolayı Ermeniler yapı/lanları hakketmiştir: “Tarafsız bir mahkeme kurulduğu takdirde, vukubulan cinayetleri müdafaa etmiş olmaksızın bir hakikat olarak iddia edebilirim ki, hadiselere bizzat Ermenilerin sebebiyet vermiş olduğu meydana çıkacaktır” (75).

Kendi ırkçı görüşlerini ifade etmekten çekinen Talat Paşa, Ermenilerin ihanetiyle ilgili ne kadar haklı olduğunu kanıtlamak için Rus komutanların görüşlerinin arkasına sığırır. “Rusların itirafları” başlıklı bölümde Talat Paşa, Erzurum’daki Türkleri Ermeni çetelerinin zulmünden kurtaran Yarbay Twerdokhleboff’un ırkçı sözlerini aktarır:

Romalı muharrir Petron, Ermeniler hakkında şunları söylemiştir: “Ermeniler de insandır, fakat evlerinde dört ayak üstünde gezerler!” Rus şairi Lermantof da onları şu sözlerle methetmiştir: “Sen kölesin, sen korkaksın, çünkü sen bir Ermenisin” (113).

“Yaptıklarım için ölmeye hazırım”: Talat Paşa ve yaptıkları...

Talat Paşa’nın Hatıraları’nda gördüğümüz edilgenlik durumu başka otobiyografilerin Talat Paşa’yla ilgili anlattıklarıyla çelişir. Osmanlı Mebusan Meclisi Reisi *Halil Menteşe’nin Anıları*’nda, Talat Paşa, tehcir ve kıtalden son derece üzüntölüdür, fakat emirleri kendi vermiştir. Halil Menteşe, 1915’te Yerebatan’da Talat Paşa’nın evini ziyaret ettiğinde

Talat'ı telefon başında buldum. Halinde anormal bir vaziyet gördüm. Yüzü simsiyah, gözleri kançanağına dönmüş. “Aman Talatçığım ne oldu? Pek anormal bir hal içinde görüyorum seni” dedim. “Sorma. Tahsin'den (Erzurum Valisi) Ermenilere dair birtakım telgraflar aldım, sinirlerim bozuldu. Sabaha kadar uyuyamadım. İnsan yüreğinin dayanacağı bir şey değil, fakat *ben onlara yapmasaydım, onlar benimkine yapacaktılar*. Nitekim yapmaya da başlamışlardı. Milli mevcudiyet kavgası” dedi (216).

Halil Menteşe'nin yorumu ise sempati doludur: “Kudretli irade, şedid bir azim sahibi olan Talat, aynı zamanda çok rakik bir insandı”⁸ (216).

Memoirs'da, Halide Edib, Halil Menteşe'nin betimlediği “rakik” insanın, imha kararında başı çektiğini ve bu kararın arkasındaki tek motivasyonun “vatanseverlik” olduğunu iddia eder. İşte bu açıdan da Edib'e göre, Talat Paşa'nın durumu tehlikelidir; o kadar idealisttir ki, insan onun yaptıklarıyla hemfikir olmasa da, ona hayranlık duymaktan kendini alamaz. Edib de, Talat Paşa'nın kişisel ve İttihat ve Terakki'nin genel politikalarına şiddetle karşı çıktığını, fakat buna rağmen, Talat Paşa'ya saygısını hiç yitirmediğini anlatır. Edib'e göre, Talat Paşa demokrattır, mütevazi bir hayat seçmiştir, hayatı boyunca olduğu gibi ölürlen de fakirdir ve fakir olmaktan da gurur duyar. Gerçek bir vatanseverdir ve hiçbir kişisel çıkar gütmeyen, sadece vatani için çalışmıştır⁹.

Tehcirden sonra Talat Paşa'yla çok az görüşme fırsatı bulan Halide Edib, bu görüşmelerden birinde, bu meseleyi tartışırken Talat Paşa'nın sinirlerine hakim olamadığını görür. Talat Paşa çok sert bir ses tonuyla Halide Edib'e çıkışır:

Bakınız Halide Hanım, benim kalbim de en az sizinki kadar temiz ve yaşanan acıları düşünmekten geceleri gözüme uyku girmiyor. Ama bu kişisel bir durum. Bense bu dünyada kendi insanlarımı düşünmek için varım, kişisel hassasiyetlerime göre hareket etmek için değil. Eğer Makedonyalı ya da Ermeni

⁸ Talat Paşa'nın hassas kişiliğiyle ilgili benzer yorumları Rauf Orbay ve Halide Edib de kendi otobiyografilerinde yapacaklardır. Rauf Orbay'ın *Siyasi Hatıralar*'ında Talat Paşa tehcir ve kıtali büyük bir üzüntüyle anlatır: “Emin olunuz ki, isyan ile fiilen münasebeti olmayan bazı Ermenilere kıyılmasına mani olamayışımız ve bu arada kıymetli arkadaşlarımızdan ikisini şehit verişimiz beni dilhun [...] etmiştir” (77).

⁹ *Memoirs*'da Talat Paşa'yla ilgili bölümün orijinali: “[Talat Paşa] continued [to call on me] when I was bitterly criticizing his personal politics and the policy of his party, and he kept up his friendliness to the last. His frugal ways, his modest life, and his charm of the true democrat kept my respect and admiration for him as a man throughout. However one may criticize him, one is obliged to admit that he was the truest of patriots, and that no act of his was either for personal gain or love of power. He lived and died a poor man, proud to be poor, and ready to endure all for what he believed to be best for his country” (349).

bir lider böyle bir fırsata sahip olsaydı, hiç kaçırmazdı. Balkan savaşı'nda ölen Türk ve Müslümanlar aynı sayıdaydı, ama tüm dünya bu hususta canice bir sessizliğe bürünürdü. Görüşüm o ki, bir ulus kendi çıkarları için en iyisini yapar ve başarılı olursa, dünya ona hayran olur ve yaptıklarını ahlaki addeder. Ben yaptıklarım için ölmeye hazırım ve bunun için öleceğimi de biliyorum¹⁰ (387).

Anlatıcı hazin bir tonda, bir nevi ilahi adaletin Talat Paşa'ya cezasını çektiğini ifade ederek bu pasajı bitirir: "1922'de Berlin'de bir Ermeni tarafından vurulmuştur¹¹." (387)

"Katilleri icra değil, bilakis menettim!"¹²: Deus ex machina olarak tehcir ve bir adalet kahramanı

Cemal Paşa, ilk defa 1920 yılında olmak üzere günümüze kadar toplam beş baskı yapan *Hatırat*'ında tehcir esnasında Ermeniler'den hiçbir yardımı esirgemeyen "kahraman" olarak kendini tanıtacaktır. Tehcir bu otobiyografide bir *deus ex machina*'dır, Cemal Paşa da buna karşı vicdani ve insani sorumluluklarını yerine getiren bir kahraman.

Cemal Paşa, 1870'lere kadar Ermeniler'le Türkler'in pek dostane bir şekilde yaşadıklarını ve Türkler'in Ermeniler'e karşı hiçbir suç işlemediklerini iddia eder. Cemal Paşa'nın Ermeniler'le ilgili fikirleri ise Talat Paşa'nınkilere taban tabana zıttır:

Biz Ermeniler'i ve alehusus onların ihtilalcilerini Rumlar'dan Bulgarlar'dan daha ziyade severiz. Çünkü onlar diğer iki unsurdan daha ziyade mert ve kahramandırlar. İkiyüzlülük bilmezler. Dostluklarına sadık, düşmanlıklarına kavidirler. [...] Anadolu'da, Rumeli'de ve İstanbul'da hülasa bütün Osmanlı memleketlerinde Ermeniler'le Türkler arasında o kadar büyük bir anlaşma vardı ki, Osmanlı tarihi o zamana kadar [1870'ler] en ufak bir Ermeni meselesi bile kaydetmemiştir.

Hususi meselelerinde Türklerle Ermeniler arasındaki dostluk her türlü hududu tecavüz ederdi. Anadolu köylerinde oturan bir Türk, ticaret işleri dolayısıyla uzak bir yere gitse, ailesinin hak ve namusunu komşusu Ermeninin

¹⁰ Bu pasajın orijinali şu şekildedir: "Look here, Halidé Hanum. I have a heart as good as yours, and it keeps me awake at night to think of the human suffering. But that is a personal thing, and I am here on this earth to think of my people and not of my sensibilities. If a Macedonian or Armenian leader gets the chance and the excuse he never neglects it. There was an equal number of Turks and Moslems massacred during the Balkan war, yet the world kept a criminal silence. I have the conviction that as long as a nation does the best for its own interests, and succeeds, the world admires it and thinks it moral. I am ready to die for what I have done, and I know that I shall die for it" (387).

¹¹ Orijinali: "In 1922 he was shot by an Armenian" (387).

¹² Cemal Paşa, 371.

nezaret ve vesayetine bırakır ve Ermeni de aynı itimadı Türk komşularına karşı göstermekten çekinmezdi.

Ne Anadolu'da, ne Rumeli'de ne İstanbul'da hiçbir Ermeni yoktu ki, Ermenice bilsin. Bütün mekteplerde Ermeni harfleriyle Türkçe okutulur ve kiliselerde ruhani ayin Türkçe yapılırdı. Devletin en mühim makamlarına Ermeniler getirilmiş, hülasa Ermeniler bu Osmanlı devletinin en sadık tebası sayılmıştı (339).

Cemal Paşa'ya göre, "din itilafı", yani Müslümanlık ve Hıristiyanlık ayrımı da bu iki unsur arasında 1870'lere kadar görülmemiştir. Ermenilerin Osmanlı'ya karşı ayaklanmalarındaki nedenlerden biri Ermeni gençlerinin tahsil ve ticaret için Avrupa ve Amerika'ya gitmiş olmaları ve buradaki milliyet cereyanlarından etkilenmiş olmalarıdır, fakat daha da önemlisi bu unsuru kullanmak isteyen Rus diplomatları ve hükümetidir. Cemal Paşa'ya göre, Ermeniler o kadar Osmanlı'ya sadık bir millettir ki, 1863 senesinde Sultan Abdülmecit, hiçbir dış baskıya maruz kalmadan Ermenilere İstanbul patrikhanesinde toplanmak üzere umumi meclis kurma hakkı tanımıştır. Fakat Rusların Ermeniler üzerindeki etkileri bu imtiyazın üzerinden dört sene geçmeden hissedilir ve 1867'de Zeytin'de ilk Ermeni ihtilali cereyan eder. "1877-1878 Osmanlı-Rus seferi esnasında Rusya Ermeniler'yle Anadolu Ermeniler'inin Osmanlı ordusuna karşı gösterdikleri güçlükler her türlü tasavvurun üstüne çıkmıştı" (344). Ondokuzuncu yüzyılın sonlarına doğru "en büyük köylerden en küçük köylere varıncaya kadar" Osmanlı memleketi dahilinde Ermeni ihtilal komiteleri tarafından gizli teşkilatlar meydana gelir ki, bu teşkilatların temel amacı Ermeniler'i Türk ve Kürtlere karşı "zehirlemektir". Türk ve Kürtler de Anadolu'nun "Ermeni vesilesiyle Rusya tarafından istila edilmek istenildiğini pekala anlıyor ve bundan dolayı Ermeniler'i Ruslar tarafından kendi memleketine salıverilmiş bir yılan telakki etmeye mecbur oluyordu" (345). Demek ki, Cemal Paşa'ya göre beş-altı yüzyıl boyunca karşılıklı sevgiyle yaşamış olan Türk, Kürt ve Ermenilerin birbirinin kanına susamışçasına birbiriyle çarpışması Ermeni ihtilalcilerinin saldırıları yüzünden, 1894'ten 1896'ya kadar uzanan yıllarda Anadolu ve İstanbul'da gerçekleşmiştir. Fakat temel olarak tüm bu hadiseler "Moskof siyasetinin"

sonucudur: “Asırlardan beri bir arada yaşayan bu üç milleti yek diğerine can düşmanı yapan Moskof siyasetinin Allah belasını versin” (372).

1894-1896 katliamında Türkler’in Ermeniler’e karşı tutumu eski sevgi bağlarını ve dostane ilişkileri yansıtır.

...hatta İstanbul’da pekçok Türk aileleri komşuları bulunan Ermeniler’i kendi evlerinde saklamış, ölümden kurtarmak gibi eser-i muhabbet göstermişlerdi. Birçok rical-i devlet İstanbul’daki gümrük hamalları vasıtasıyla yapılan Ermeni katliamını nefretle karşılamış ve facianın önüne geçilmesi için ellerinden gelen herşeyi yapmaktan çekinmemişlerdir (346).

Cemal Paşa katliamlara karşıdır, bu hislerini Genç Türkler de paylaşmaktadır. Bu yüzden Abdülhamid’in baskı rejimine iyi bir örnek olan ilk Ermeni katliamı onun siyasi hatası olarak telakki edilir ve Avrupa’da bulunan Genç Türkler açıkça Abdülhamid’i kınarken Ermeni ihtilalcilerine de büyük yardımlarda bulunurlar (347).

1907-1908 yıllarında Taşnaksütyun komitesi Rus tehlikesinden çekinerek İttihat ve Terakki ile işbirliği yapacağını ilan ederken, Hınçakist ve Hınçakist reforme Türk komitelerine kesinlikle yanaşmaz, Rus çarının himayesini tercih ettiklerini beyan ederler (348). 1909 senesinde cereyan eden Adana olaylarına da yine Ermeniler tarafından başlayan tecavüzler sebebiyet vermiş¹³, Ermenilerin silahlı bir kabile şeklinde Erzincan kasabasına doğru ilerlediğini haber alan mutasarrıf Asaf Bey, “[b]urada Müslümanlar katliam tehlikesine maruz olduğundan, vatanını, milletini seven her Türk’ün silahını kaparak Cebelibereket sancağının imdadına koşması lazım geleceğine dair telgraflar yağdırmış” (361). Cemal Paşa’ya göre bir “mutasarrıfın odasında oturarak ahaliyi başıboş harekete davet etmesi katiyen af olunabilir cinayetlerden değildi. Çünkü kendisini tehlikede gören halk, mütecavizlerin yalnız silahlı olanlarını değil de kadın, ihtiyar ve çocuk gibi silahsız olanları aleyhine de tecavüzlerde bulunabilir ve hususiyle cüret

¹³ Cemal Paşa Ermeni tarafında şiddeti körükleyen kişinin Monsenyör Muşeg adlı bir papaz olduğunu ileri sürer (358) ve şehre adalet getirdiğinde bu papazı asamadığı için duyduğu üzünlüğü ifade eder (363). Monsenyör Muşeg Adana olaylarının ikinci gününde İskenderiye’ye kaçar (363).

edebilirlerdi” (361). Ve Cemal Paşa ekler: “Nitekim böyle oldu” (361). Cemal Paşa’ya göre Adana katliamında 17,000 Ermeni ve 1850 Müslüman ölmüştür. Açıklaması da şöyledir: “Nüfusun çoğunluğu Ermeni olsaydı bu sayılar Müslümanların aleyhine olurdu” (362). Sayılar bu şekildeyken vahşet açısından iki taraf arasında pek fark yoktur: “Ermeniler de fırsat buldukları yerlerde Türk kadın ve çocuklarına karşı yaptıklarını yapmışlar ve zincirden boşanmış halkın yekdiğerinden farklı olmadığını ispat eylemişlerdir” (362).

1915’te 4. Ordu Kumandanlığına tayin olarak İstanbul’dan Suriye’ye giden Cemal Paşa tehcir konusunun yürürlüğe giriş sürecinden ve tehcire neden olabilecek olaylardan bihaber olduğunu iddia eder¹⁴. Dahiliye Nezaretinden vilayetlere duyurulan kanun gereğince Ermeniler Mezopotamya’ya nakledilecek ve savaşın sonuna kadar orada kalacaklardır, bu esnada Ermeniler’e hiçbir tecavüz yapılmaması emredilir. Cemal Paşa’nın kişisel fikri, Ermeniler’i Mezopotamya’ya sürmektense, onları Konya, Ankara, Kastamonu gibi iç vilayetlerde yerleştirmektir (368-9). Fakat kendisine zaten danışılmaz. Cemal Paşa’nın duyduğuna göre Doğu Anadolu vilayetlerinden bir buçuk milyon Ermeni naklettirilmiş ve bunlardan 600,000 kadarı yollarda kısmen öldürülmüş ve kısmen de açlık ve sefaletten ölmüştür. Fakat Cemal Paşa’ya göre, Rus’ların Trabzon, Erzurum, Van ve Bitlis vilayetlerinin istilasını sırasında Ermeniler tarafından katledilen Türk ve Kürtlerin sayıları da bir buçuk milyonu geçer (373).

Cemal Paşa ise bütün bu sefaletin ortasında kendisini bir adalet kahramanı olarak ön plana çıkarır. 1909 yılında, Adana katliamından sonra şehre vali olan Cemal Paşa, Ermeniler’in imdadına yetişmiştir. Divan-ı Harbi Örfi mahkumlarından 30 Müslümanı, Erzin kasabasında ise 17 Müslümanı idam ettirmiş, ayrıca Adana’da yetim Ermeni çocukları için yetimhane kurmuştur. 1915 ve 1916’da sorumlu bulunduğu mınıtkada

¹⁴ “Nihayet Umumi Harbe biz de girdik... Bundan sonra Doğu Anadolu vilayetlerinde ne gibi haller geçtiği, devletin neden dolayı Ermeniler’in umumi olarak tehcirine karar verdiğini bilemiyorum. O sırada İstanbul’da cereyan eden müzakerelere katiyen katılmadığım gibi, bu hususta mütelaamı da sormadılar” (368).

herhangi bir şiddet olmamıştır¹⁵. Ordunun tüm imkanlarını sorumluluğu altındaki Ermeniler'in beslenmesi ve sağlık hizmetlerinin sağlanması için kullanmıştır¹⁶.

Anadolu Ermeniler'inin tehcirinden sonra Adana ve Halep Ermeniler'inin de tehciriyle ilgili bir emir gelir (1916). Cemal Paşa bu emre muhalif olur fakat bu konudaki görüşleri kabul görmez. Tüm Ermeni muhacirlerinin Mezopotamya'ya gönderilmemesi, bazılarının Suriye ve Beyrut vilayetlerinde kalmasını sağlar ki bu vilayetlerde yaklaşık yüz elli bin Ermeni'nin yerleşmesini (ve hayatta kalmasını) mümkün kılar (370). Cemal Paşa emeklerinin Ermeniler tarafından takdir edildiğini iddia eder: "Ermeniler'in refahı ve kaybettikleri şeylerin telafisi için sarfettiğim çalışmalarını Ermeniler de itiraftan çekinmezler" (363).

1915-1916 katliamının bir ilk olmadığını ifade eden Cemal Paşa, Dahiliye Nezaretinden 1915'te gelen emirleri asker olarak uygulamışsa da (ki bu emirler aslında Ermeniler'i korumakla ilgilidir), kendi fikrinin farklı olduğunu vurgular: "hususiyetle katliamlardan nefret ederim. Çünkü bu tarz idare, memleket için zarardan başka bir fayda temin edemeyeceği gibi, milletimin temiz olan tarihini son derece de lekeler" (346).

Kendisine sorulsaydı, tehcire mutabık olur muydu? "Burasını şimdi takdir edemem. Zannediyorum ki, umumi tehcir gibi pek şiddetli ve bütün cihan medeniyetinin alakadar olacağı bir karar alabilmek için arkadaşlarım pek büyük sebepler ve vesikalar elde etmişlerdi." Bu vesikaların ise bu "arkadaşların" yapacakları neşriyatlardan anlaşılacağını iddia eder¹⁷ (371).

¹⁵ Farklı vilayetlerde ciddi şiddet vakaları yaşanır: "O sırada Elazığ ve Diyarbakır vilayetlerinde Ermeni muhacir kabileler aleyhine tecavüzler yapıldığına dair uzaktan uzağa haberler alıyordum. Tehcir muamelesi yalnız mülki memurlar tarafından idare olunuyor ve orduların bu işle hiç ilgisi bulunmuyordu." Cemal Paşa kendi mıntikasını ise bu olaylardan ayrı tutar: "Fakat başka ordular mıntikasında muhacirlere karşı yapılan tecavüzlerin benim ordu mıntikamda da yapılmasına katiyen tahammül edemeyeceğimden bu hususta gayet şiddetli emirler vermediğim için bir mecburiyet telakkisi ettim" (369).

¹⁶ Cemal Paşa orduya ait ambarlardan Ermeni muhacirlere ekmek verilmesini, ayrıca menzil doktorlarının Ermeni hastaları tedavi etmesini sağlar (370).

¹⁷ Burada Cemal Paşa, Talat Paşa'nın hatıratındaki belgelerden bahsediyor olabilir.

Birinci Dünya Savaşı sonrasında, barışın sağlanabilmesi için Cemal Paşa Ermeniler'in Anadolu üzerindeki toprak hayallerinden vazgeçmeleri gerektiğini vurgular:

Türkler Açmiyazin ve Erivan taraflarında bir Ermenistan cumhuriyeti meydana gelmesine katiyen muhalif değildirlir. Fakat ona mukabil bu cumhuriyetin de Güney Kafkasya muhtelif unsurlarının teşkil ettiği Azerbaycan ve Gürcistan cumhuriyetleri ve Asya'nın asıl sahibi olan Osmanlı imparatorluğu ile iki ay geçinmesini ve malına göz dikmemesini katiyetle talep ederler. Erzurum'un, Bitlis'in, Van'ın, Diyarbakır'ın, Elazığ'ın Ermenistan olabileceği hayalini, hususiyle Osmanlı Ermenilerinin artık ebedi olarak unutmalarını hem kendilerinin hem de Türkler'in istirahat ve saadeti namına tavsiye ederim (375).

Osmanlı dahilinde kalmak isteyen Ermeniler'i de yaramaz bir çocuğu azarlarmışçasına suçladıktan sonra Cemal Paşa onlara kucak açar: "Yalnız ekalliyeti teşkil eden Ermeniler'in Osmanlı kalmak istedikleri takdirde, yetmiş sene evvelki Osmanlı Ermeniler'i kadar saf ve hakiki Osmanlılık hisleri beslediklerini ispat etmeleri kafidir" (376).

Adalet kahramanının siyasi emelleri: "Zararsız Ermeni cüz'iyetleri"

Cemal Paşa'nın *Hatırat*'ında bahsettiği Suriye'deki Ermeniler'i koruma mücadelesi, farklı otobiyografilerde de benzer şekilde anlatılır. Meşrutiyet "şahsiyetleri" hakkında eser yazılmasının değerli olmadığını düşünen ve içindeki biyografik dürtüyü Cumhuriyetin mimarı Mustafa Kemal'e saklayan Falih Rıfkı Atay (*Çankaya*), *Zeytinadağı*'nın önsözünde yine de "tarihin hakkını tarihe, Cemal Paşa'nın hakkını Cemal Paşa'ya verdim," der (8). Cemal Paşa'nın Suriye'de Ermeniler'e yaptığı fedakarlıkları detaylı olarak anlatan Atay, bu davranışların arkasındaki siyasi nedenlerin ise unutulmaması gerektiğini ifade eder: İlk olarak, "Ermenilerin koyu Araplığa [koyu Arap milliyetçiliğine] karşı bir teminat" olacaklarını, ayrıca Anadolu içindeki "Zararlı Ermeni külliyetler"inden, Suriye'de "zararsız Ermeni cüz'iyetleri" yaratılacağını ifade eder (66). Hatta Müslüman olmaları şartıyla Ermeniler'e toprak ve ev vermek için bir heyet bile

kurulur, fakat heyet kısa süre içinde dağılır (66). Cemal Paşa'nın koruyucu politikalarına ise Bahaettin Şakir ve arkadaşları karşı çıkarlar (66).

Halide Edib, *Memoirs*'da Cemal Paşa'nın Şam'da açtırdığı Ermeni yetimhanesini metheder. Yetimhanenin başındaki Ermeni kadınlar Cemal Paşa'yı Tanrı'nın armağanı olarak görürler, hepsinin boynunda üzerinde Cemal Paşa'nın resmi olan mendiller vardır¹⁸ (406). Edib'e göre, Cemal Paşa'nın iyilikleri, kıtalden sonra Türkler'in kesinlikle iyi olamayacaklarını düşünen bazı Ermeniler'e dokunur. Fransızlar tarafından Şam'a getirilen Ermeniler'den biri Cemal Paşa'ya sokakta küfretmektedir. Zavallı bir Ermeni kadın, "bize kıtlık zamanı yemek verdi, herkes sokakta ölürken, o bizim hayatımızı kurtardı," diye bu adama karşı çıkar. Adamın cevabı ise şöyledir: "Her Ermeni'nin görevi Türklere sövüp saymaktır, özellikle de iyilik yapanlarına. Zira o iyiler yüzünden tüm dünya Türkleri seviyor"¹⁹ (406-407).

Memoirs'da Cemal Paşa'yla ilgili çizilen olumlu resmi Aintoura yetimhanesi gölgeler. Burası Müslüman yetimlerine aittir, Cemal Paşa ise isimlerini değiştirerek Ermeni yetimlerini buraya sevkeder. Argümanı ise basittir: Şam'daki Ermeni yetimhanesinde yer yoktur, yeni bir Ermeni yetimhanesi için para yoktur, bu yetimhanede ise Müslüman çocukların kontenjanı Ermeni çocuklar için kullanılmaktadır. Cemal Paşa'ya göre Ermeni yetimlerini ne pahasına olursa olsun, hayatta tutmak gereklidir, *nasıl* hayatta kaldıkları onu o kadar ilgilendirmez. Onların sokaklarda ölmelerine tahammül edemeyecektir (429). Ve Halide Edib'in "ya savaş bitince?" sorusuna, Cemal Paşa'nın cevabı kısa ve nettir: "O zaman kendi insanlarına geri dönerler. Umarım

¹⁸ Orijinali: "The Armenian world seemed to consider Djemal Paşa as a godsend, and the women showed me handkerchiefs with his pictures which they carried around their necks" (406).

¹⁹ Orijinali şöyledir: "The French had brought in a large number of Armenians with them, and one of them was swearing loudly against Djemal Pasha in the market-place. A poor Armenian woman spoke to him saying, "He was very good to us, and gave us food during the famine and protected our lives when every one was dying in the street." To which the man answered, "It is an Armenian's duty to swear at all Turks, the more so against the good ones, for it is the good ones who make the world like the Turks" (406-407).

aralarında kendi ırklarının ne olduğunun farkında olmayacak kadar ufak olanlar yoktur²⁰,
(429).

Ulus-devletin kuruluş mitleri

Türkiye tarihyazımında 1980'lere kadar ciddi bir anlatısal tekel oluşturan Mustafa Kemal'in *Nutuk*'uyla (1927) otobiyografik anlatıda yeni bir çığır açılır. 1927-1980 arası yazılan otobiyografik metinlerin çoğundaki temel yapı Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluş miti olan *Nutuk*'u²¹ kıstas olarak imparatorluktan ulus-devlete geçişi anlatmaktır. *Nutuk*'ta İstiklal Mahkemeleri vasıtasıyla İttihatçıların temizlenmesini haklı çıkarmak için çeşitli argümanlar yapılır, fakat metnin temel amaçlarından biri İttihatçıların Kurtuluş Savaşı'nda ve Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşunda ne kadar köklü bir yeri olduğunu inkar etmek²², Türkiye Cumhuriyeti'nin temiz bir başlangıç noktası olduğu, Osmanlı İmparatorluğu'nun ve daha da önemlisi İttihatçıların mirasçısı olmadığını iddia etmektir²³. Bu yüzden İttihatçıların önemine de, 1915-1916 tehcirine de yer verilmez.

²⁰ Orijinali Halide Edib ve Cemal Paşa arasında geçen bir diyalogdur: ““You have been as good to Armenians as it is possible to be in these hard days. Why do you allow Armenian children to be called by Moslem names? It looks like turning the Armenians into Moslems, and history some day will revenge it on the coming generation of Turks.” “You are an idealist,” he answered gravely, “and like all idealists lack a sense of reality. Do you believe that by turning a few hundred Armenian boys and girls Moslem I think I benefit my race? You have seen the Armenian orphanages in Damascus run by Armenians. There is no more room in those; there is no more money to open another Armenian orphanage. This is a Moslem orphanage, and only Moslem orphans are allowed. I send to this institution any wandering waif who passes into Syria from the regions where the tragedy took place. The Turks and the Kurds have that orphanage. When I hear of wandering and starving children, I send them to Aintoura. I have to keep them alive. I do not care how. I cannot bear to see them die on the streets.” “Afterward?” I asked. “Do you mean after the war?” he asked. “After the war they will go back to their people. I hope none is too small to realize his race.”

²¹ Kuruluş miti olarak *Nutuk* incelemesi için bakınız Adak, 2003: 512, 514-518.

²² 1919'da İttihatçıların iki seçeneği vardı: ya Ermeni tehcir ve kıtaliyle ilgili suçlarını kabul edip hapse girmeyi, ağır cezaya ve hatta idama mahkum olmayı kabul edecekler, ya da kaçıp Anadolu'daki kurtuluş hareketine katılacaklardı. Çoğu Anadolu'ya kaçtı ve Cumhuriyet'in kuruluşundan sonra Ankara'da önemli mevkilere geldiler (Akçam, 239-240).

²³ Oysa kurtuluş savaşı Anadolu ve Rumeli Müdafaa-ı Hukuk Cemiyeti gibi İttihatçıların kurdukları cemiyetler sayesinde gerçekleşmiş ve hatta “Anadolu direnişi” birinci dünya savaşı esnasında yedek plan olarak tasarlanmıştır (Akçam, 238)

Tehciri unutmamanın ve unutturmanın bir diğere amacı, 1920'lerin Ankara hükümetinde önemli mevkilere getirilen Ermeni kıtalinin mesul kilit isimleri aklamaktır²⁴.

Ayrıca tehcir ve kıtal unutulunca sadece belirli kadrolardaki şahsiyetler değil, bir ulus aklanacaktır. Tehcir ve kıtalin sorumluluğu belki de Halil Mentеше'nin, Divan-ı Harbi Örfi zamanı (1919) tutuklandığı hapisanede iddia ettiği kadar geniş bir kitlenin üzerindedir:

Bir harp olmuş, memleket mağlubiyet ıstırabına düşmüş, buna karar verenlerin bazıları hariçte bulunuyor, buradakiler de elinizde. Divanıharp de kurdunuz, icap ederse onları asıp kurtulursunuz. Fakat İttihat ve Terakki hadimlerinden diyerek harp kararıyla münasebetleri olmayan bir sürü aile babalarını yakalayıp hapisaneleri dolduruyorsunuz. Bu tehcir işiyle alakadar olmayan Türk Anadolu'da pek azdır. Bu suretle tethiş ederek bir sürü halkı dağlara çıkaracaksınız, bu müthiş vaziyette ancak birlik ve beraberlikle memleket korunabilir [...] Sen bilirsin ki memleketin bütün vatanperverleri ve münevverleri bu teşkilata girmiştir, dipten silince sana ne kalacaktır?" (*Halil Mentеше'nin Anıları*, 239)

Tehcir ve kıtal sözkonusu olduğunda Anadolu Türklerinin kolektif sorumluluğundan bahsediyorsak, *Nutuk*'taki "unutma" kolektif bir ulusal suçlu aklama çabasıdır; Türk'ün *Nutuk*'la yazılan şanlı tarihinde bu lekeli geçmişe yer yoktur. Bu yüzden Anadolu'nun Türkleştirilme-Müslümanlaştırılma süreci bir süreç olarak değil, 1919'da, yani kuruluş mitinin sıfır-noktasında a priori bir olgu olarak sunulacaktır. *Nutuk*'un sıfır-noktasında, Türk olan Anadolu'da (Samsun), a priori bir "ben-ulus" doğar²⁵ ki bu "ben-ulus" aile metaforu üzerinden 1934'te "Atatürk" soyadını alarak türdeş Türk ulusu üzerindeki "baba" kimliğini tescilleyecektir.

İlginç olan, hem Cumhuriyetin kuruluş miti *Nutuk*'u, yapısal ve içerik olarak içselleştiren metinlerin (Süreyya Ağaoğlu, *Bir Ömür Böyle Geçti: Sessiz Gemiyi Beklerken*), hem de *Nutuk*'a açıkça karşı çıkan otobiyograflerin (Kazım Karabekir'in *İstiklal Harbimizin Esasları* ve *Nutuk ve Karabekir'den Cevaplar I-XII*, Dr. Rıza Nur'un *Hayat ve Hatırat*'ı) tehciere değindiklerinde aynı refleksi göstermeleridir: ya tehciri konu

²⁴ Bu isimler arasında Topal Osman, Ali Cenani, Şükrü Kaya sayılabilir. Bakınız Akçam, 239.

²⁵ *Nutuk*'taki "ben-ulus" incelemesi için bakınız Adak 2003, 516-518.

edinmezler, ya da Talat Paşa'nın tehciri savunurken ifade ettiği argümanları tekrar ederler. 1927 sonrası otobiyografi yazarlarındaki en önemli dürtü, *Nutuk*'u içselleştiren metinlerde bu kuruluş mitindeki şanlı tarihe “kendini yazma” (*insription of the self*); *Nutuk*'taki tarihyazımına açıkça karşı çıkan metinlerde ise, “şanlı” tarihyazımını korumakla birlikte, Mustafa Kemal'in bu tarih üzerindeki tekeline sorgulayıp, ulusal tarihin mimarının çoğunlukla *Nutuk*'ta inkar edilen ve ötekileştirilen “otobiyografik-ben” (örneğin Kazım Karabekir, Rauf Orbay, Dr. Rıza Nur) olduğunu kanıtlama dürtüsüdür. Ayrıca, *Nutuk*'a tepki olarak yazıldıklarından, bu metinlerdeki dönemsel saplantı, yani 1919-1926, o derece ön plandadır ki, 1919 öncesi detaylar çok yüzeysel olarak, ya da görece kısa olarak incelenir.

“Ölüsü de Türk, dirisi de!”: Kazım Karabekir ve Ermeni Mezalimi

Kazım Karabekir şiddetin karşılıklı olduğunu savunmak ve karşı tarafın daha ciddi boyutlarda şiddet işlediğini kanıtlamak için belgeler toplar. Bu belgeler esasen 25 Eylül 1919'da Kazım Karabekir, 15. Kolordu Kumandanı olarak Erzurum'dayken, bölgeyi genel anlamda tetkik, ayrıca Ermeniler'in ve gayri-Müslimlerin durumuna dair bilgiler edinmek ve Ermeni yetimlerine yardım etmek için gelen Amerika Seferi Kuvvetler Kurmay Başkanı General Harbord'a sunmak için hazırlanmıştır (*İstiklal Harbimizin Esasları*, 170). *İstiklal Harbimizin Esasları*'nda Ermeni kıtali yoktur. Türklere yöneltilen Ermeni mezalimi vardır. Türkler'in Ermenilere her zaman barışçıl yaklaştıklarını iddia eden Kazım Karabekir, “Harb-i Umumi'de Ermenistan istiklalini de ilk evvel hükümetimiz tanımış ve Ermeni hükümetini kabul etmiştir” iddiasında bulunur (175). Ermenilerin katliamları ise bitmez tükenmezdir. “Mütarekede İngilizlerin tehdidi ile Kars havalisinden birliklerimiz çekilmiş, Ermeniler gelmiştir. Fakat buraları Türk ve bir kısmı da Kürtlerle meskun olduğundan Ermeniler idare edemiyor, hakim olmak için mütemadi katliam yapıyorlar [...] Ermenilerin kuvveti bugünkü buldukları sahada bile hakim olmaya müsait değilken, 28 Mayıs 1919'da Erivan hükümeti Doğu vilayetlerimizi

de ilhakla büyük bir Ermenistan'ın istiklalini ilan etti" (175-176). Bütün sorun Ermeni çetecilerdedir, o derecede şiddet düşkünüdür ki bu çeteciler kendi ahalileri bile hududun diğer yanından Türk tarafına sığınmaktadır:

Devam eden şu beş ay zarfında hududun öte tarafından kaçıp gelenlerden ve gerekse birçok biçarelerin feryadından anladım ki: Ermeni milletinin içerisinde kök tutmuş çeteciler, kesip yakmakta hala berdevamdırlar ve bunların bu cinayetlerini tasvip ve fakat beşeriyetin gözüne aksi göstermek için her tarafta kuvvetli fikir yayanları da vardır; fakat, itikadımca komitecileri aralarından defetmedikçe ve siyasi entrikalardan uzaklaşmadıkça Ermeni milleti ne kendisi ve ne de aralarında yaşayanlar rahat ve emniyet görmeyecektir" (176).

Doğu vilayetlerinde geçirdiği dönem boyunca durumun aslının tek taraflı bir mezalim olduğunu kanıtlamaya çalışan Kazım Karabekir, elindeki belgeleri *Ermeni Mezalimi: 1917-1920 arasında Erzincan'dan Erivan'a* adlı kitapta toplar. Harbord'un Erzurum'u ziyaretinin son gününde, Harbord'un Ermeniler'in Erzurum'daki varlığıyla ilgili sorusuna sanki Ermeniler 1915'ten önce Erzurum'da yaşamamışlar gibi bir cevap veren belediye reisinin sözlerini Karabekir beğeniyle kaydeder:

Harbord: Erzurum'da Ermeniler Türklerden fazla imiş, şimdi hiç Ermeni kalmamış!

Belediye Reisi: Aham mezarlıklar burada: Erzurum'un ölüsü de Türk, dirisi de! (*İstiklal Harbimizin*, 177)

Binlerce çocuğun babası, Türkiye'nin "en Türk" lideri!

Kazım Karabekir, *Ermeni Mezalimi: 1917-1920 arasında Erzincan'dan Erivan'a* adlı eserinde hem Türk, hem Ermeni çocuklar için yetimhaneler kurduğunu belgelerle kanıtlar. Eserlerinde kıtali inkar eden Paşa'nın, Gümrü'de Ermeni çocuklar için kurduğu yetimhaneler, 1925'ten sonra, Cumhuriyet Halk Fırkası'na muhalefeti yüzünden gözden düşünce Paşa'nın başına bela olur. Hatta Paşa'yı lekelemek isteyenler, onu Türk çocuklar için Sarıkamış'ta kurduğu yetimhanelere aslında Ermeni çocukları getirdiğini iddia

ederler²⁶ (244). Yetimhanelerdeki çocukların ırkları meselesi Kazım Karabekir'in aleyhine kullanılırken yazılan *The Turkish Ordeal*'da, Halide Edib *sadece* Türk yetimhanelerinden bahsedecektir. Kazım Karabekir bu yetimhanelerde 2000 kadar Türk çocuğunun bakımını, eğitimini, temizliğini kişisel olarak organize eder. Halide Edib ise Kazım Karabekir'in bu girişimlerine hayrandır; ona göre, Türkiye'nin gerçek liderlerinden biridir Karabekir ve belki de bu özverili davranışları nedeniyle Türkiye'deki "en Türk" liderdir²⁷! (*The Turkish Ordeal*, 403)

"Dünyada mazlum devlet bir tane değildir": Dr. Rıza Nur ve Türkçülük

Dr. Rıza Nur'un İttihat ve Terakki'yle ilişkisi ilginçtir. 1908'de İttihat ve Terakki mebusudur, hemen akabinde muhalefete katılır, Osmanlı Ahrar Fırkasını destekler. O dönem muhalefeti yüzünden Talat Paşa ona, "kefenini hazırla" diye ikazda bulunur (I, 286) 1911'de Hürriyet ve İtilaf fırkasının kurucuları arasında yer alır, 1913'te ise İttihat ve Terakki'nin kontrolü ele aldığı Babıali baskınından sonra, *Cemiyet-i Hafiyye* adlı eseri yüzünden Mahmut Şevket Paşa tarafından hapsolünür, çıktıktan sonra, dönemin gazetelerinde yazdığı şiddetli muhalif yazılar yüzünden yurtdışına sürülür. 1919'a kadar İsviçre, Fransa ve Mısır'da sürgündedir. Bu esnada, Cenevre'de Ermeni meselesi konusunda bir konferansa tanık olur. "Tüm Avrupa'nın Türkler aleyhine (Ermenileri katlettiler diye), harekete" geçtiği bir dönemde, "Türlere her yerde hakaretle muamele ediyorlardı. İnsan Türk olduğunu söylemekten korkuyordu" (I, 398). Bu durumun da nedeni, Avrupa devletlerinin Türkiye'yi parçalamak niyetiyle ortamı hazırlamaları, diğeri Ermeniler'in teşkilatlanarak geniş propaganda yapmaları idi. Bu propagandaya göre "sanki Ermeni kuzu, Türk kudurmuş bir kurt idi" (I, 398). Rıza Nur bu süreçte en önemli

²⁶ *Ermeni Mezalimi*'ndeki iddiaların aksine Sarıkamış'taki çocukların menşei belirsizdir. Muhtemelen kimlikleri değiştirilmiş Ermeni yetimleridirler.

²⁷ *The Turkish Ordeal*'daki pasajın orijinali şöyledir: "When I took leave of Kiazım Kara Bekir Pasha that day I realized that he was a leader of men; a leader whose ideas might not come to harvest for half a generation, but a leader whose ideas were bound to bring about regeneration. For he seems to me, among all the very unusual figures which the great events in Turkey have brought forward, the most Turkish" (403).

unsurun propaganda sanatını öğrenmekten geçtiğini vurgular ve bu konuda Osmanlı'ya çok hizmeti dokunmuş olan Pierre Loti ve Claude Ferrer'in heykellerinin dikilmesi gerektiğini iddia eder (I, 400).

Mütareke sonrası sürgünden İstanbul'a döndüğünde, işgalin verdiği korkunç çaresizlik içinde İttihatçılara karşı duygularını bir kenara bırakıp, *İkdam*'daki yazıları vasıtasıyla İttihatçıları Anadolu'daki direniş için örgütlemeye çalışır (I, 529). Kurucusu olmasına rağmen 1919'da Hürriyet ve İtilaf'ın aleyhindedir; ona göre, bu örgüt tamamen İngilizlerin elinde alet olmuştur (I, 527).

Dr. Rıza Nur, *Hayat ve Hatırat*'ında katliamı hem kabullenir, hem de savunurcasına "Ermenileri tepelemekteki" en önemli amacın Turan yolunu açmak olduğunu iddia eder (III, 98). Sonra da ekler: "Fakat bu yol açılmadı. Bu olur bir iş değildi. Geride Rusya ve İran vardı. Sonra anlamışımdır ki, o vakit çocukluk ediyorduk" (III, 98). Lozan Konferansında Amerikalıların ve İtilaf Devletleri'nin misakı milli sınırları içinde Ermeniler'e yurt yaratılmasıyla ilgili²⁸ ısrarlarına karşı Rıza Nur isyan eder.

İtilaf Devletleri Ermeniler'i kendilerine siyasi alet yapmışlar, ateşe saldırtmışlardır. Kendi devletleri aleyhine isyan ettirmişlerdir. Bunun neticesi onların te'dibi olmuştur. Tedip (terbiye) ile sarı hastalık açlık ve hicret ile kırılmışlardır. Bunun bütün mesuliyeti bize değil, İtilaf devletlerine aittir. Ermenilere mükafat lazımsa siz verin!... El malı ile dost kazanılmaz. Ermeniler mazlum imiş, onlara yurt, istiklal vermeliymiş. Biz bunlara kaniiz. Ancak dünyada mazlum millet bir tane değildir. Mısır hürriyeti için bir kaç defadır ve daha dün kan içinde çalkalandı. Hindistan, Tunus, Cezayir, Fas hürriyetini yurdunu istiyor. Hatta İrlandalılar yurtları, istiklalleri için kaç asırdır, ne kadar kan döktüler?!... Siz bunlara istiklallerini, yurtlarını verin, biz de Ermeniler'e derhal verelim....Celseyi terk ediyorum." dedim²⁹ (II, 277).

Sözlerini bitirdikten sonra kendi konuşmasını değerlendirir: "Zannımca İngiltere, İngiltere olalı diplomaside böyle şiddetli itham ve ağır söz işitmemişti. Kudret ve

²⁸ Lozan'da Ermeni hayallerinin, biri Ararat'ta biri de Adana'da olmak üzere iki Ermenistan kurmak olduğunu, bunların arasındaki arazinin de zamanla alınıp, büyük Ermenistan'ın kurulacağını iddia eder Dr. Rıza Nur (II, 245).

²⁹ Rıza Nur'a göre, bu konuşmadan sonra Lozan'da "Ermeni yurdu meselesi" kapanır (II, 279).

kuvvetin evc-alasında (doruk) bulunduğu bu günde bir Türk delegesinden bunu işitmek, bu kibirli İngilizlere ne ağırdı” (II, 277).

Bu esnada Ermeniler’in Rıza Nur’u öldürmek için uğraştıkları Türk heyeti tarafından öğrenilir. Ermeniler, “bu Rıza Nur da kim, bu Talat’ı da geçti,” diye Rıza Nur’un Lozan’daki tavırlarını değerlendirirler (RN2, 280). Rıza Nur bu yakıştırmadan rahatsız değildir: otobiyografi boyunca iddia ettiği “halis Türk kan”ından gelen otobiyografik “ben”in Ötekileri Ermeniler ve genel anlamda Türk-Müslüman olmayan herkestir. Bu “ben”in Ötekilerinin Türkiye Cumhuriyeti’nde yaşama hakları olmakla birlikte, Osmanlı’da gösterdikleri nankörlükten dolayı sıkı takip altında olmaları gerekmektedir. *Hayat ve Hatıratım*’da detaylı olarak açıkladığı siyasi ütopyası olan Türkçü partinin teşkilatlanmasında bir Irk Müdürlüğü olması gerektiğini, bu sayede Ermenilerin çeşitli kamu görevlerinde çalışmalarının engellenmesinin, ayrıca Ermenilere karşı gizli bir cemiyet kurulmasının şart olduğunu ifade eder (II, 517).

“[Ahmet] Ağaoğlu’nu asıyorlarmış, haberin var mı?³⁰” Haksız bir sürgün

Azınlık haklarını savunan, 1942 Varlık Vergisine şiddetle karşı çıkan ve bu uygulama esnasında çeşitli Yahudi dostlarının hukuki haklarını savunan Türkiye’nin ilk kadın avukatı Süreyya Ağaoğlu, *Bir ömür böyle geçti: Sessiz Gemiyi Beklerken* başlıklı otobiyografisinde, Ermenilerin nankör olduklarını, ve birinci dünya savaşında başlarına gelenleri hakettiklerini iddia eder. İşgal altında İstanbul’da, Azerbeycan Dahiliye Vekillerinden Behbut Han bir Ermeni tarafından vurulur. Katil Torlakyan yakalandığında mahkemede savcı İngiliz Polis Müdür Muavini Mr. Rickatson-Hatt, Türkiye ve Azerbaycan’da Ermenilere karşı yapılan zulümlerin hepsine Ermenilerin isyanlarıyla sebebiyet verdiklerini iddia eder. Mr. Rickatson-Hatt’a göre—ki bu görüşe Süreyya Ağaoğlu da katılır--1906’da Rusya’daki Yahudi katliamının sebebiyle Ermeni

³⁰ Süreyya Ağaoğlu’nun babası iki buçuk yıl Malta’dayken zaten morali oldukça bozuk olan ailenin mensuplarına sokakta çocuklar şaka yapıp, Ahmet Ağaoğlu’yla ilgili bu havadisi verirler (21).

katliamının sebebi aynıdır. Kısa süre içinde, beklenmedik bir şekilde, katil Torlakyan beraat eder ve Amerika'ya kaçırılır. Bu olayları Ağaoğlu büyük bir hiddetle anlatır (29). Babası Ahmet Ağaoğlu, katliamda rolü olmamasına rağmen³¹, sadece gazetelerdeki milliyetçi yazılarından dolayı İngilizler tarafından tutuklanır ve Malta'ya sürülür (*Between two Empires*, 165). Belki de Süreyya Ağaoğlu'nun İstanbul'un işgal sürecinde kişisel olarak yaşadıkları (Ahmet Ağaoğlu'nun haksız tutuklanması, aile dostlarının Ermeni katiller tarafından öldürülüp, katillerin beraat etmesi), Ermeni katliamını tarafsız görmesine engeldir.

“Artık Turan’daydım ve ben de bir Aydemir’dim”³²: Şevket Süreyya ve İttihatçı liderlerin biyografileri

Şevket Süreyya Aydemir ise *Suyu Arayan Adam*'da birinci dünya savaşı'ndaki Turan hayallerinin ne kadar tehircile örtüştüğünü anlatmaz. 1917'de Erzurum'da Türk halkının Ermeni çeteleri tarafından öldürüldüğünü gördüğünde olayı “Ermeni-Türk boğuşması”³³ olarak açıklar ve Aydemir'e göre “Türk-Ermeni boğuşması ve hesaplaşması, öyle sanıyorum ki, insanlık tarihinin unutulması daha iyi olacak bir sayfasıdır. Bunun ilk veya asıl sorumlusu hangi taraftı? Kimlerdi? Gene sanıyorum ki, bu suallerin cevaplarını araştırmamak ve hikayeyi ebediyen unutmak daha doğrudur” (121). Bu hikayeyi ebediyen unutmak daha doğruysa, neden Moskova'da geçirdiği yıllarda “bizim son imparatorluğumuzun en karanlık devrinin, en kanlı hikayeleri ve sorumlulukları”nı taşıyan Dr. Nazım'ın biyografisini³⁴ yazmak istemiştir? (273) Nazım Hikmet'le birlikte giriştiği bu projede, Dr. Nazım'ın Ermeni meselesindeki rolü, daha

³¹ Ahmet Ağaoğlu bir suçu yokmuş gibi görünse de, 1918'de Bakü'ye giren ve oradaki Ermeni halkı katleden İslam ordusunun siyasi danışmanıdır (Bakınız *Between two Empires*, 163).

³² *Suyu Arayan Adam*, 145.

³³ Hangi tarafın sorumlu olduğunu düşünürken Şevket Süreyya taraf tutacaktır; ona göre “Osmanlı İmparatorluğunda bütün Hıristiyan azınlıklar gibi, Ermeniler de rahat bir hayat yaşıyorlardı. Ticareti, sanatı ellerinde tutuyor, asker vermiyorlardı. Memleketin zengin ve bu bakımdan imtiyazlı bir tabakasını teşkil ediyorlardı.” Bu sayede istiklallerini kazanmaya teşvik edildiler ve yabancı memleketlere bitişiği olmayan iç bölgelerde orduya isyan ettiler (*Suyu Arayan Adam*, 121-122).

³⁴ Bu biyografi yayınlanmamıştır.

sonra Şevket Süreyya'nın yazdığı üç ciltlik Enver Paşa biyografisinde olduğu gibi
(*Makedonya'dan Ortaasya'ya Enver Paşa*) unutulacak, bizlere de unutturulacak mıdır?

***“Ce n'est pas sans une violente répulsion que l'on peut contempler l'entrée en scène des hommes sur le théâtre du monde³⁵ ...”*: Eleştirel bir entellektüelin tavizleri**

Bu metinler içinde farklı bir çizgide duran tek otobiyografi, 1926 yılında Amerika'da basılan Halide Edib'in *Memoirs of Halide Edib*'idir. *Memoirs*'da geçen en ilginç olaylardan biri Edib'in, 1916'da Türk Ocağı'nda 700 kadar dinleyiciye (çoğunluk İttihatçılara) tehcire ve kıtale karşı yaptığı konuşmadır. İttihatçıları ve Türk Ocağı'ndaki gençleri oldukça sinirlendiren bu konuşmadan bir gün sonra Halide Edib'e Ermeniler'in Müslümanlar'ı katlettiklerini belgeleyen bir kitap gönderilir. Edib bu kitap vasıtasıyla Müslümanlar'ın da eşit sayılarda kayıp verdiklerini görür. Kimileri Talat Paşa'dan Halide Edib'in bu konuşması yüzünden cezalandırılmasını talep ederler. Talat Paşa bu talebi reddeder fakat Halide Edib konuşmasının hemen akabinde Suriye'ye eğitimci olarak gönderilir. Bu da bir nevi “ceza” ya da “sürgün” olarak nitelendirilebilir.

Halide Edib'in en yakın arkadaşlarından biri Goumitas (Komitas) Vartabet'tir. Olağanüstü bir sanatçı, istisnai bir müzisyen olarak betimler Edib Goumitas'ı. Ermeni katliamı sırasında bile arkadaşlıkları devam eder. Bir gün Goumitas, İncil'den bestelediği bir melodiyi Edib'e sunar. İncil'in şu kıtasını seçmiştir: “Bu topraklardaki kötülük yapanları uzaklaştırırım” (374). İşte bu cümle Edib'le Goumitas'a ilk defa *farklı* olduklarını, Ermeni ve Türk kanından geldiklerini hissettirir; Ermeni ve Türklerin acılarını ayrı ayrı hissederler, aralarında hiç aşlamayacak bir duvar yükselir. Bu olay, Goumitas'ın Ermeni katliamı sırasında akli

³⁵ Halide Edib'in Kant'tan yaptığı alıntı şöyle biter: “encore plus grande que le mal fait aux hommes par la nature est celui qu'il se font réciproquement” (376).

dengeğini yitirmesinden³⁶, Halide Edib'in onun tehcirden muaf bırakılması için Talat Paşa'ya yalvarmasından ve Talat Paşa'nın bu isteği kabul ederek Goumitas'ı Paris'te bir sanatoryuma göndermesinden öncedir. Goumitas ruh sağlığına kavuşmadan bu sanatoryumda vefat eder (374).

Halide Edib, Ermeni katliamına karşı olduğunu³⁷ hem Türk Ocağı'nda hem de kişisel ilişkilerinde ifade edecektir. Birinci Dünya Savaşı yıllarında Osmanlı halkının, katliamı olmasa da, tehcirin olduğunu bilerek orduyu neden desteklemek zorunda kaldıklarını anlatır.

Tehcir duyulduğunda halk iktidara karşıydı. Fakat ülke savaşın ortasındaydı ve bu konuda hiçbir şey yayınlanmadı. Türk halkı için bu çok zor bir dönemdi; hükümetin hareketlerini tasvip etmemekle birlikte, her Türk Türkiye'nin içinde bulunduğu tehlikenin farkındaydı ve Türk ordusunu desteklemezlerse, bu tüm Türklerin yokolması anlamına gelebilirdi³⁸ (386).

Memoirs'da şiddetin çift taraflı olduğunu sonradan anladığını iddia edecek, Ermenilerin de Müslümanları katlettiklerini yazacaktır. Bu tavrı, orijinal olarak İngilizce yazdığı otobiyografisinde “kendimizi dışarıya karşı savunma” refleksidir. Özellikle de Avrupa'da popüler olan, Osmanlı karşıtı argümanları kabul gören A. Mandelstam'ın *Le Sort de l'Empire Ottoman*'ı gibi yapıtlara karşı yazılmış cevaptır *Memoirs* (378). Yani tehcir meselesi “Ermeni-Türk katliamı” (“Armenian-Turkish massacres”) adını verdiği karşılıklı şiddet olayları kisvesi altında gizlenecek, *Memoirs*'da mesele “ama onlar da bize yaptılar”ın cezası gibi anlatılacak, 1960'larda Türkçeye çevrilen *Mor Salkımlı Ev*'de ise zaten tabulaşmış olan bu konuyla ilgili detaylar sansürlenecektir. Fakat bu çift taraflı

³⁶ *Memoirs*'da Halide Edib'in anlattığının aksine Komitas Anadolu'ya gönderilir ve Ermeniler'in ve özellikle Ermeni entellektüellerin nasıl imha edildiğine tanık olur. Akli dengeğini yitirmesi ise bundan sonradır. Bakınız “Virtual Museum of Komitas”, www.komitas.am/enhttp://wg/brief.htm

³⁷ Halide Edib, *Memoirs ve The Turkish Ordeal*'da genel olarak şiddeti ve savaşı eleştirir. Ermeni katliamı bu genel resim içinde sadece ufak bir detaydır. (Bakınız, Adak, 2004.)

³⁸ Orijinali şöyledir: “When the deportations became general public opinion was sincerely against the government. But the country was then in the thick of the fight, and nothing was published on the subject. It was an extremely difficult time for the Turkish population; in spite of the public disapproval of the government's acts, every Turk was deeply conscious of Turkey's danger, and that it would mean complete spoliation and extermination of the Turks if the Turkish army should be defeated” (386).

katliamın ortasında Halide Edib'in kahramanı hiçbir siyasi sebep-sonuç ilişkisi aramadan, her iki tarafın hizmetine koşan ve sadece ve sadece barış isteyen Protestan Ermeni bir hemşiredir: Anna Hemşire (414).

Memoirs'ın basımından yıllar sonra basılan Falih Rıfkı'nın *Zeytindağı*'ndan öğreniriz ki Halide Edib bu koruyucu tavrını yalnızca yabancılara gösterecektir. 1916'da Suriye yolunda Falih Rıfkı, Halide Edib'i "Teşkilatı Mahsusa"'nın başındaki Bahaettin Şakir'le tanıştırdığında, "Bahaettin Şakir'in ismini ve ehemmiyetini biliyorsa da, Ermeni politikasındaki rolünün ne olduğunun o güne kadar farkında olmayan" Edib : "Bana bilmeyerek bir kaatilin elini sıktırdınız" diyerek Falih Rıfkı'ya sitem eder (64). Bahaettin Şakir ise "gene o güne kadar bu işde kendisi gibi düşünmiyecek bir Türk milliyetçisine rasgeleceğini hatırına bile getirmemiş"tir ve Falih Rıfkı'dan ayrılırken ona önemli bir öğütte bulunur: "Senin gibi yetişecek kıymetli gençleri, bu kadınla temas etmekten menetmelidir" (64).

Ulus kolektifinden kurtulan "otobiyografik ben"

1980'lerde, sol hareketine ve devrim umutlarına indirilen darbe ve toplumun depolitize edilme sürecinde yeni sosyal hareketler kendilerini gösterir, ikinci dalga feminizm gibi. 1980 sonrası "geçmişin, tek tek istekleri bütünsel bir hikaye içinde eriten mutlak arzusu çözülmüş, bileşenlerine ayrılmıştı."³⁹ Otobiyografik anlatıda, "ben"'in ulus kolektifiyle daha az örtüştüğü, bireysel ve özel hayat hikayelerinin ön plana çıktığı ve 1980 öncesi marjinal sayılabilecek, kadınlar, azınlıklar gibi "otobiyografik ben"'lerin yaşam öykülerinin yazıldığı bir dönem yaşanır; bu dönemde "kişisel olan politiktir."

1980'lerden sonra Ermeni taşra edebiyatının Hamasdeğ, Mıntzuri, Mıgırdiç Margosyan'ın Türkçe ya da Türkçeye çevrilen genelde otobiyografik öyküleriyle—ki bu eserlerden bazıları Mıgırdiç Margosyan'ın *Gavur Mahallesi* ve *Söyle Margos*

³⁹ *Kötü Çocuk Türk*, 17.

Nereliysen?; Hagop Mintzuri'nin Armıdan, Fırat'ın Öte Yanı; Hamasdeğ'in Güvercinim Harput'ta Kaldı adlı eserleridir--azınlık edebiyatı diyebileceğimiz bir tür gördük. Fakat burada da biz/onlar, Türkler, Kürtler ve Ermeniler ayrımı aşılmaz. Bu sefer otobiyografik “ben” in Ermenilerle özdeşleştiği bir düzlemde okuruz doğu ve güneydoğu bölgelerindeki Ermeni hallerini. Tehcire bu hikayelerde çok üstü kapalı bir şekilde değinilir. Margosyan'ın “Güvercin” adlı hikayesinde Tokat'tan Diyarbakır'a 1915'te yerleşen bir kadın vardır, Ağavni. Savaş yıllarında kocasını ve oğlunu kaybeder ve bir gün “nerede benim tasım tarağım, nerede benim evim?” diyerek çırılçıplak sokağa fırlar. “Fırlayış, o fırlayış. Her Ermeninin evine destursuz kilere dalar, karnını doyururdu Ağavni. Onun da alinyazısı ... karaydı” (*Gavur Mahallesi*, 28). Savaş bağlamında detayları açıklanmayan tehcirin izlerini, sürülen, evini kaybedip, her Ermeninin evini kendi evi edinen deli Ağavni karakterinde buluruz.

Çoğalan anneanne, babaanne ve dede hikayeleri ya da Ötekileştiremediğimiz biz

Ermeni tehciri konu olduğunda Türkiye'de yayınlanan otobiyografik anlatılar “ben ve onlar” arasına bir uçurum koyarak, `otobiyografik ben`i suçsuz çıkarmaya çalışan, ötekileri ise suçlu çıkarmaya çalışan bir “biz”le özdeşleştirir. Kendi tarafını haklı ve suçsuz çıkarmak için karşı tarafı suçlu bulan bu “biz ve onlar” ayrımını sorgulamamızı sağlayan ilginç bir otobiyografik metin 2004 yılında basılmıştır: Fethiye Çetin'in *Anneannem* adlı eseri. Kişisel bir yaşamöyküsünden yola çıkan bu metinde yazarın anneanesi Heranuş-Seher'in 1915'te yaşadıkları ve bu anıların uzun yıllar sonra yazara nasıl aktarıldığı anlatılır. Amaç olayları hatırlamak, fakat hatırlayarak suçlu-mağdur tanımlamalarını fetişize etmek değil, hatırlayarak “o günler gitsin, bir daha yaşanmasın” demektir. Dokuz yaşına kadar *Heranuş*, sonra *Seher* olan “anneannem” tehcir esnasında Çermik jandarma karakol komutanı Hüseyin Onbaşı tarafından evlatlık alınır, sonra bir Türk'le evlenir, ondan çocukları olur. Ne anlatıcı, ne anneanesi yaşanan acı olaylara karşı tektaraflı bir nefret veya kinle doludur. Anlatıcının yıllar sonra Amerika'da

karşılaştığı akrabası Richard'ın deyimiyle bu metinde kınanan kişiler yalnızca inkar içinde olanlardır: "... kırım olayını inkar edenlerden hala nefret ediyorum ve onları hiçbir zaman affetmeyeceğim" (113).

Fethiye Çetin'in otobiyografik metni, kendini ötekisinden ayırmaya çalışan bu mono-etnik otobiyografik benliğin çözülmesidir. Bu durumda, *Ateşten Gömlek*'te bahsedilen "kendi kendimizi inandırma" durumu artık geçerli olamayacaktır. Fethiye Çetin'in anlattığına çok benzer anneanne, babaanne ve dede hikayeleri gerek gazetelerde, gerekse günlük hayatımızda çoğalmaktadır ve bu da gösterir ki, tehcir ve kıtal artık bizim unutabileceğimiz bir ötekinin meselesi değil, bizim sorunumuzdur, kendimizin sorunudur.

Kaynakça

- Adak, Hülya (2003) "National Myths and Self-Narrations: Mustafa Kemal's *Nutuk* and Halide Edib's *Memoirs* and *The Turkish Ordeal*, Sibel Irzık ve Güven Güzeldere, der. *Relocating the Fault Lines: Turkey beyond the East-West Divide*. Özel Sayı, *The South Atlantic Quarterly*, Duke University Press, 102: 2/3, Bahar/Yaz 2003.
- Adak, Hülya (2004) "An Epic for Peace," Adivar, Halide Edib. *Memoirs of Halide Edib*. New Jersey: Gorgias Press, v-xxv.
- Adivar, Halide Edib (2001) *Ateşten Gömlek*. İstanbul: Özgür.
- Adivar, Halide Edib (2004) *Memoirs of Halide Edib*. New Jersey: Gorgias Press.
- Adivar, Halide Edib (1967) *Mor Salkımlı Ev*. İstanbul: Atlas.
- Adivar, Halide Edib (1928) *The Turkish Ordeal: Being the Further Memoirs of Halide Edib*. New York: The Century Co.
- Ağaoğlu, Süreyya (1981) *Bir Ömür Böyle Geçti: Sessiz Gemiyi Beklerken*. İstanbul: Ağaoğlu Yayınevi.
- Akçam, Taner (2004) *From Empire to Republic: Turkish Nationalism and The Armenian Genocide*. London and New York: Zed Books.

- Atay, Falih Rıfıkı (1981) *Zeytindağı*. İstanbul: Bateş.
- Aydemir, Şevket Süreyya (1972) *Makedonya'dan Ortaasya'ya Enver Paşa (I-II-III)*.
İstanbul: Remzi.
- Aydemir, Şevket Süreyya (2003) *Suyu Arayan Adam*. İstanbul: Remzi.
- Cemal Paşa (1996) Metin Martı, haz. *Hatırat*. İstanbul: Arma.
- Çetin, Fethiye (2004) *Anneannem*. İstanbul: Metis.
- Enver Paşa (1991) Halil Erdoğan Cengiz, haz. *Enver Paşa'nın Anıları (1881-1908)*.
İstanbul: İletişim.
- Gürbilek, Nurdan (2001) *Kötü Çocuk Türk*. İstanbul: Metis.
- Halil Menteşe (1986) Orhan Birgit, Ferit Edgü, vd. *Halil Menteşe'nin Anıları*. İstanbul:
Hürriyet Vakfı.
- Hamasdeğ (1998) Sarkis Seropyan, çev. *Güvercinim Harput'ta Kaldı*. İstanbul: Aras.
- Hüseyin Nazım Paşa (2003) Tahsin Yıldırım, haz. *Hatıralarım: Ermeni Olaylarının
İçyüzü*. İstanbul: Selis.
- Karabekir, Kazım (2000) *Ermeni Mezalimi: 1917-1920 Arasında Erzincan'dan Erivan'a*.
İstanbul: Emre.
- Karabekir, Kazım (1995) *İstiklal Harbimizin Esasları*. İstanbul: Emre.
- Karabekir, Kazım (1977) *Nutuk ve Karabekir'den Cevaplar I-XII*. İstanbul: Emre.
- Kemal, Mustafa (1984) *Nutuk-Söylev I-III*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Lejeune, Philippe (1982) "The Autobiographical Contract", Todorov, Tzvetan, der.
French Literary Theory Today: A Reader. Çev. R. Carter. Cambridge:
Cambridge University Press.
- Margosyan, Mıgırdıç (2000) *Gavur Mahallesi*. İstanbul: Aras.
- Margosyan, Mıgırdıç (2000) *Söyle Margos Nerelisen?* İstanbul: Aras.
- Mintzuri, Hagop (1998) Silva Kuyumcuyan, çev. *Armıdan Fırat'ın Öte Yanı*. İstanbul:
Aras.
- Orbay, Rauf (2003) *Siyasi Hatıralar*. İstanbul: Örgün.

Dr. Rıza Nur (1992) Abdurrahman Dilipak, haz. *Hayat ve Hatıratım I-III*. İstanbul:

İşaret.

Shissler, A. Holly (2003) *Between Two Empires: Ahmet Ağaoğlu and The New Turkey*.

London and New York: I. B. Tauris.

Talat Paşa (1946) *Talat Paşa'nın Hatıraları*. İstanbul: Güven.

www.komitas.am/enhttp://wg/brief.htm, Virtual Museum of Komitas